Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Møllerne i Marselisborgskovene
langs Skambækken – Varnabækken

Uddrag af foredrag af Børge Møller Madsen

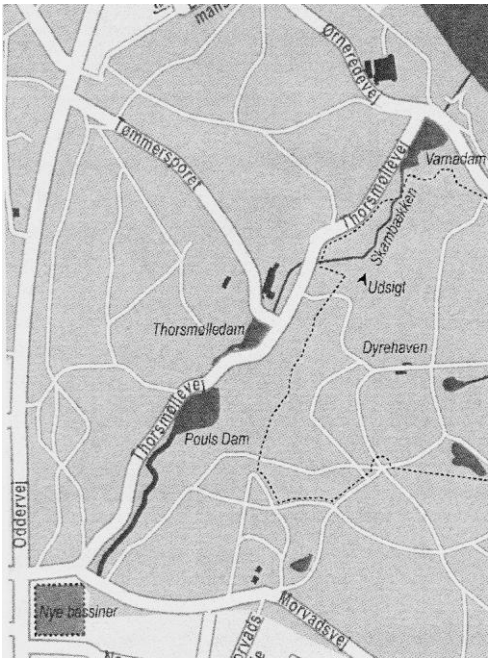

Nutidig kort over Skambækken

Der har i Århusskovene gennem mange hundrede år været drevet betydelig møllervirksomhed. Ved Skovmøllen ved Moesgaard roterer det store møllehjul igen efter at have været ude af funktion i mere end 20 år. Det drives af Giber Å, som er dæmmet op ved Møllebækken og hvis stærke strøm kan reguleres ved hjælp af stigbord, der hæves og sænkes efter behov. Sådan har alle mølleværkerne i Århusskovene været drevet, men ved Skovmøllen kan det ses den dag i dag. Lidt nær mere vores område ligger Silistria, hvoraf kun en enkelt bygning er tilbage, møllehuset fra 1865-70. De ældre, stråtækte bygninger er nedrevet eller brændt i 1865. Den hyggelige traditionsrige lysthusafdeling, som mange af os husker fra den tid, hvor Silistria var et yndet sommerudflugtssted, er også væk.

Silistria 1890

Denne beretning skal handle om møllerne ved Varnabækken eller Møllebækken, som vi plejer at kalde den, men som i ældre tid hed Skambækken - ikke fordi der var noget særligt at skamme sig over, men ordet betyder simpelthen "den korte bæk" (oldn. "skarar" = kort). Hvor den helt præcist udsprang, er der usikkerhed om. Gamle generalstabskort og matrikel kort peger på de fugtige engarealer lige bag Lysenggaard, men bækken fik givetvis også tilløb fra de sumpede mose strækninger, der i tidligere tid lå bag Hestehavegården (ved nuværende Rørmosevej). Hvorom alting er, samledes de mange tilløb, som nu for længst er lagt tør, og løb tværs over den nuværende Oddervej, tidligere Hads-Herreds Landevej, og udgjorde et meget fugtigt, vanskeligt passabelt område ved det gamle Skidenpyt, som bar sit navn med rette. Det nuværende Højbjerg betegnes på officielle kort fra 1928 endnu som Skidenpyt. Bønderne samledes ofte ved Tobaksleddet nær nuværende Frederikshøj Kro for i flok og følge at passere det farlige område ved Skidenpyt, hvor røvere og ugerningsmænd kunne ligge på lur efter dem.

Omtrent her lå den første af de fem møller, der har ligget ved Skambækken. Den hed Skambæk Mølle. Helt præcist hvor den har ligget, er der ingen, der med sikkerhed kan sige. Vores tid ligere borgmester Bernhardt Jensen, der som bekendt har skrevet en stor bog om Marselisborgskovene, skriver helt ordret i sin bog: "Hvor ved bækken, denne mølle lå, er hidtil ikke påvist". Vi ved, at møllen blev nedrevet efter kongelig ordre i 1573, altså på Frederik den 2.s tid, og beboerne blev bortvist, da lensmanden på Aarhusgården, under hvem skoven sorterede, havde beklaget sig over ulovlig træhugst og navnlig over, at møllefolkene havde ødelagt ørredfiskeriet i bækken. Men som nævnt er der ingen spor tilbage af Skambæk Mølle.

Den næste mølle ved Skambækken ved vi betydeligt mere om. Mølledammen eksisterer endnu. Det var den mølle, der i sine sidste mange år blev kaldt Pouls Mølle.

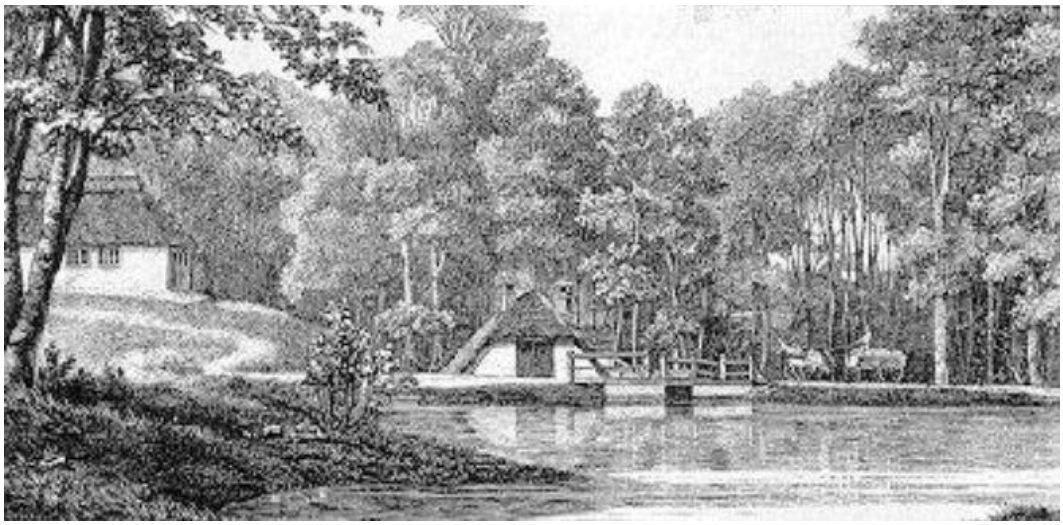

Ingen nulevende personer kan have set den eller have egne erindringer om den, men vi kender den fra billeder, endog fotografier fra udendørsfotograferingens barndom i 1860-erne. Den er ganske særlig interessant, idet den var Jyllands første papirfabrik, anlagt i 1635 af bogtrykker Hans Skonning med kongelig tilladelse. Hans Skonning var samtidig klokker ved Domkirken, notar ved Domkapitlet og bogtrykker af profession. Papir var et kostbart materiale, som man hidtil havde måttet importere, men Chr. IV så gerne den indenlandske industri fremmet og var ivrig efter, at landet kunne blive selvforsynen de med papir. Det kunne endnu ikke fremstilles af træ. Materialet var opkradsede linnedklude. Hans Hansen Skonning og hans konsortier, dvs. biskop Morten Madsen og sognepræst Paaske Jensen fik den 21. august 1635 bevilling til at oprette og drive en papirmølle og til at opkøbe gamle klude overalt i Århus Stift. Kludene blev i en stampemølle hakket. Massen lå i længere tid i fugtig tilstand, blev tørnet, kom så igen i stampeværket -

sønderdelt grov masse – fortyndet lagt i bøtte (bøttepapir) og lagt i forme. Der er fra denne mølle bevaret noget papir forsynet med vandmærke, først med Chr.IV's senere med hans søn Frederik II's monogram.

Møllen fungerede kun som papirfabrik i en snes år. Den blev udkonkurreret af en mølle nede på Vejleegnen, Engelsholm Papirfabrik. Hans Skonning døde i 165I ved et fald fra Domkirkens tårn.
Der var ingen, der kunne føre hans værk videre. Møllen omtales i 1664 som "en papirfabrik, som er øde og bruges af ingen". 100 år senere, i 1792 omtales stedet som "Papirstoften".
Papirmøllen nedbrændte i 1678, men blev genopført i 1780 af møller Christian Nielsen, som også drev Thors Møl1e. Han havde lejet grunden af baron Gersdorff til Marselisborg og fået tilladelse til at opføre møllen for egen regning mod som forpagtningsafgift at levere 50 alen vadmel årligt til herskabet. Han drev en omfattende vadmelsfremstilling, altså en form for tekstilindustri af groft klæde. Det er betegnende, at alle møllerne var en slags industriforetagender. Der var ingen, der malede korn.
Efter Christian Nielsens død giftede enken, Sidsel Pedersdatter sig med Poul Madsen, efter hvem møllen blev kaldt Pouls Mølle, det navn den blev kendt under helt op til vor tid, hvor mølledammen stadig hedder Pouls Dam. Den fungerede som kradsuldsmølle, der fremstillede materiale til tæpper, hestedækkener, madrasser m.v. helt frem til 1877, da den blev nedrevet. Der findes et fotografi af den fra 1865 og flere litografier og tegninger af Århusmaleren A. Frrtz, så vi ved alt om den præcise beliggenhed og udseende. Beboelsen lå oppe på bakken mellem træerne. Man kan stadig med lidt fantasi og ved hjælp af de gamle billeder forestille sig, hvordan det hele har set ud, og nogle af syldstenene (fundamentet) er stadig at finde mellem træerne.

Den næste mølle ved møllebækken er det nu yndede udflugtssted Thors Mølle. Møllen blev opført som krudtmølle i 1637 - altså på Chr. IV's tid og kun et par år efter Pouls Mølle. Den blev senere anvendt som feldberedermølle til forarbejdning af skind og læder. Men i 1700-tallets begyndelse blev møllen købt af rådmand Andreas Stæhr til stampning af klæde.
Stæhr var ejer af et stort farveri i Vestergade. Hans efterfølger, farver P. C. Asmussen drev fortsat stampemølle til 1831.

En skrøne påstår, at møllen fik navn efter stampemesteren, der hed Thor Christensen, men skoven hed fra helt gammel tid Thors Skov. Thors Mølle korn i 1831 under Marselisborg og blev udlejet til fabrikant Marcus Bech, der var en af de store industridrivende i Aarhus by. Han drev kradsuldsfabrikation, d.v.s. grove tekstiler, der kunne bruges til tæpper, madrasser og dynevår (de tykke olmerdugsdyner), men også til soldateruniformer og groft undertøj. Det var en ganske indbringende forretning. Fra 1878 blev møllen en kort tid brugt som mekanisk værksted, drevet af fabrikant H. P. Jensen.

Århus kommune ejede stedet efter erhvervelsen af Marselisborg Gods i 1896 og overvejede at bruge stedet som savmølle, men indrettede i stedet de beskedne bygninger som skovbeværtning. Møllen havde rent faktisk allerede været et populært udflugtsmål i sol11ilrermånederne helt fra 170O-tallet. Vi har en beretning om, at Katedralskolens lærere og elever foretog en udflugt til Thors Mølle så tidligt som i 1769 og blev beværtede med "koldt køkken, vin, kaffe og koldskål". Det har sikkert været hyggeligt.
Knap så hyggeligt har der været 2. pinsedag i 1790, da der opstod et gevaldigt slagsmål mellem en flok lokale bønderkarle fra Skidenpyt og Holme og en flok soldater, der genkendte en bondekarl, der havde fornærmet dem, og som nu skulle have sig en lærestreg. Det fik han så eftertrykkeligt, at han måtte bæres bort i ilde tilredt tilstand og bringes til sygehuset. Der vankede brodne pander på begge sider.
For godt hundrede år siden, i 1890-erne, blev det populært at købe "Vand på Kande" på Thors Mølle, som jo lige siden har været et yndet udflugtsmål.
Allerede i 1908 var der planer om at opføre en rigtig restauration på stedet, men planerne blev ikke godkendt i byrådet. By ens restauratører brød sig ikke om illoyal konkurrence fra sko vens folk. De havde kun beværterbevilling, men ikke alkoholbevilling, hvilket Thors Mølle for øvrigt først fik i 1966.
Ingen af de nuværende bygninger er af de oprindelige, som vi kender fra et maleri af C. Bertelsen fra 1875. Under besættelsen var Thors Mølle en overgang beslaglagt af tyske tropper, og efter befrielsen i maj 1945 overtog englænderne stedet.
Kun hundrede meter længere nede ad Møllebækken lå der endnu en mølle. Der er endnu spor af mølledammen og dæmningen, men ellers er der ikke meget, der tyder på, at der her mellem Thors Mølle og Varna har ligget en kobbermølle. Det har der imidlertid helt fra 1600-tallet. Det kneb undertiden med vandkraften til alle disse møller, måske var der også problemer med at koordinere alle disse opdæmninger af den forholdsvis beskedne bæk, der skulle drive dem alle.
Vi ved, at mølleren i Kobbermøllen skal have beklaget sig over, at han måtte stemme vandet op i to døgn for at have vandkraft nok til at drive mølleværket i et halvt døgn. Der skulle samles vand i en hel uge, for at mølleværket, der havde to hjul, kunne være i gang blot en dag.
Kobbermøllen blev nedrevet kort efter år 1800, men mølle-værket blev genopført i 1830. Den fik nu navnet Nymølle og fungerede som stampemølle i kradsuldfabrikationen. Vi kender denne mølle fra billeder, bl.a. et udmærket fotografi af Aarhusmaleren A. Frttz. Nymølle blev nedrevet i 1877 og eksisterede således kun i 47 år.

Den sidste mølle ved bækken var Varnamøllen, der i 1592 blev opført som kornmølle af Anders Possin. Men også den skiftede funktion, da Aarhus Mølle i 1636 fik privilegium på at male korn. Derefter blev den

feldberedermølle, senere brugt til stampning af tøj, og senere igen blev den brugt til den åbenbart rentable kradsuldsfabrikation.
Den hørte under baroniet Marselisborg, og dens særprægede navn skyldes baron Christian C. N. Gersdorff, der havde gjort tjeneste som russisk officer ved fæstningen Varna ved Sortehavet.
Navnet Varna blev første gang brugt på tryk i en annonce i Aarhus Stiftstidende den 30. december 1830.
Et andet fremmedartet navn, som skyldes ham, er Silistria ved den anden bæk. Den blev hovedsagelig brugt til at stampe olie af hørfrø. Den har også en fortid i kradsuldsproduktionen, og i den sidste tid fungerede den som kornmølle.
Den brændte i 1865. Den nuværende bygning på Silistria er fra 1870 og ejes af Aarhus kommune, som har stillet den til rådighed for Orienteringsklubben Pan, efter at den en tid har været brugt af Dansk Vandrelaug. Mange af os vil huske den som en hyggelig skovrestaurant.

Tilbage til Varna. Varna Mølle blev nedrevet i 1892, altså lige præcis 300 år efter at den blev opført i 1592. Både af den og af Nymølle findes der gode fotografier fra de sidste år, møllerne eksisterede.

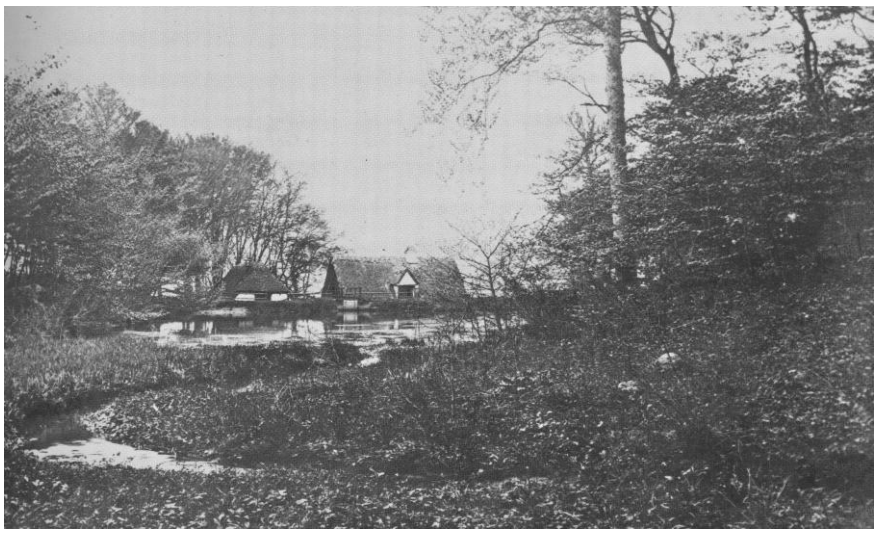

Der har altså været livlig industriel virksomhed ved møllerne langs Skambækken. Navnlig foregik der i forrige århundrede en omfattende kradsul dfabrikation. I Aarhusfabrikanten Marcus G. Bech's købmandsgård i Borgporten blev store mængder indsamlede uldklude først renset og sprættet op. Derefter blev de kørt ud til skovmøllerne – på dette tidspunkt populært kaldt "pjaltemøllerne", hvor de af vandkraften trukne opkradsningsmaskiner bearbejdede uldkludene til halvfabrikatet "kradsuld". Dette blev brugt til gulvtæpper, madrasser og lignende grove produkter.
I årene ca. 1840 - 1875 var det virkelig storindustri. Møllerne beskæftigede maskinsvende, en del løsarbejdere, kuske og "sjovere". De sidstnævnte pressede kradsulden i baller, hvilket var et meget usundt og urenligt arbejde på grund af det støv, ulden indeholder. Arbejdstiden var fra kl. 5 om morgenen til kl. 7 om aftenen, afbrudt af en times middagspause, og det var både vinter og sommer.
Bech søgte jævnligt i annoncer i Aarhus Stiftstidende "flittige, flinke og gifte arbejdere", som kunne "erholde husværelse og arbejde ved møllerne i Marselisborg Skov". De små stuehuse, der hørte til møllerne, blev udnyttet til det yderste. Således boede der i en periode hele tre familier med børn i det hus, der hørte til Thors Mølle. Arbejdslønnen blev i "Aarhuus Stiftstidende" betegnet som "tarvelig".
Efter at Vama-møllen var nedrevet, førtes Varna som bekendt videre i den storslåede restaurant, der blev opført i forbindelse med Landsudstillingen i 1909. Den har spillet en stor rolle i det århusianske forlystelsesliv igennem årene, ikke mindst som mondæn sommerrestaurant i 3O'erne, med underholdning og musik ved gode danseorkestre, som tit blev transmitteret i radioen.